

ЧИ БУЛА РЕФОРМА БАТОРІЯ?

Історія козаччини, особливо з перших її часів — часів повстання і формування, останніми часами виявляється все більш і більш, отже і всякі непевності та очевидні неадаптивності по трохи усовують ся при світлі новітньої історичної критики і дають місце правдивому станови речей. До таких чи не найбільш баламутних питань із перших часів козаччини належить між іншим і дуже популярна легенда про Баторієву реформу козаччини, легенда, яку до найостанніших часів українські і неукраїнські історики, а за ними й письменники, вважали за дійсний факт і будували на сій підставі цілком фальшиві висновки. Загляньмо наприклад у найновішу і найповнішу досі, хоч мало критичну „Історію запорожскихъ козаковъ“ Д. Еварницького (С.-Птрб. 1895), і на відповідному місці (т. II, стр. 61) читаємо: „Основа сеї реформи містила ся в тому, що король завів на Україні т. зв. реєстр і в сей реєстр звелів вписати лишень 6.000 козаків; сим шістьом тисячам уряд тільки й признавав право на існування козаків, як *вільного стану*¹⁾, а що було поверх сих 6.000, то відлічувало ся від козацького стану і зачисляло ся в стан людей посполитих. Записані в реєстр 6.000 козаків поділяли ся на 6 полків: черкаський, канівський, білоцерківський, корсунський, чигиринський (sic!)²⁾ і переяславський;

---

¹⁾ Курсив наш.

²⁾ Чигирин тоді ще не існував; за Баторія се було степове урочище, на якому кн. Михайло Вишневецький одного разу дав битву Татарам:

„A gdy ich na Cuhrynje naszi dogonili,
Tam bitwę z Pogaićcami mężnie uczynili.

(А. Стороженко, Стефанъ Баторій и Днѣпровскіе козаки, 133).

кожний полк поділяв ся на сотні, сотні — на округи, округи — на роти (!); до полків належала земельна власність з оселями, яку давали на ранг або чин кожному старшині, і через те вона звала ся ранговою землею. Усім реєстровим призначена була платня грішми і сукном; видано їм осібні військові клейноди; призначено за осередок місто з монастирем, шпиталем і сумежною землею — Трахтимирів; дозволено було мати власний в місті Батурині судовий трибунал (!)¹⁾; обявлено було, що замість старости і воєводи мають осібного „козацького старшого“, який повинен був підлягати польському коронному гетьманови і якого козаки звичайно іменували гетьманом; після „старшого“ — решту старшини: полковників, судіїв, осаул, писарів дозволено було козакам вибирати самим. Реєстрові козаки повинні були на підставі сеї реформи удержувати окрему залогу в Трахтимиріві і крім того сторожу в 2000 душ за Дніпровими порогами“. Ще пізнійше, бо в р. 1898 автор цінної книжки „Бесіди про часи козацькі“ (видано в Чернівцях), обговорюючи стан козащини за Баторія, теж признає існування Баторієвої „реформи“, бо каже, що „по наказу Ст. Баторія козаки становили регулярні полки. Прирадили, що таких полків буде 6, по 100 (очевидно помилка — зам. 1000) в кожному... Чи справді ся скількість відповідала реальній лічбі (себто 6000 ч.) в ті часи, як формувало ся, ми не маємо з чого судити... Названа реформа Баторієва не тільки ніколи не була затверджена соймом, але ніколи навіть король і не відважив ся подати її до сойму“ (стр. 20—21).

Ми навели витяги лишень із двох останніх визначних наукових праць, в яких, як бачимо, легенда про Баторієву „реформу“ лишаєть ся в тій самій формі, яку надали їй давні ще письменники і слідом за якими, з роду в рід, із покоління до покоління, переходила ся фальшива традиція, аж поки останніми часами, при сьвітлі новійшої критики, на підставі нових історичних джерел не довело ся їй розвіяти ся і зайняти належне становище.

Найстарший письменник, який увів у літературу легенду про Баторієву „реформу“, се Павло Пясецкий, що видав в р. 1645 у Кракові „*Chronica gestorum in Europa singularium...*“ Він ото перший змалював фантастичну картину, де Трахтимирів — пишна козацька столиця, в якій пробуває козацький уряд (*tam Dux quam Praefecti sive Ductores ordinum Techtimirii resident*), де зби-

¹⁾ Батурин заснував по 1625 році новгород-сіверський осадчий Матвій Стахурський (A. Jabłonowski, Atencum, 1896, VIII, 263).

рають ся козацькі ради, де уміщено арсенал і магазин усяких військових річей; до того Баторій надав усій дніпровій козащині військовий устав і закони про ранги, (*perfectioris societatis leges*)¹⁾. Другий письменник, Самуїл Грондський, автор „*Historia belli cosacco-polonici*“ (видана в р. 1789, хоч написана в р. 1676), каже, що Баторій радив пограничним властителям набрати для оборони границь 6.000 реєстрових козаків, а коли б їх було більш ніж 6.000, то решту привертати під власть властителям. Третій польський письменник XVII в. Самуїл Твардовський у своїй „*Wojna domowa z Kozaki i Tatarzy*“ оповідає більш-менш те, що й Пясецький. Нарешті на початку XVIII ст. український літописець Григорій Грабянка надав Баторієвій „реформі“ той одяг, в якому вона вже й лишила ся на далі аж до наших днів. Тут ми знаходимо вперше усі ті подробиці небувалої реформи, які мало не 200 літ потім повторяли за ним і повторяють досі українські дослідники (приклад поданий в горі — Д. Еварницький): „Постави имъ гетмана, присла имъ короговъ, бунчукъ и булаву и на печати гербъ, рицарь зъ самопаломъ и на головѣ колпакъ перекивленій... Начаша по гетманѣ быти обозніе, судьи, асаули, полковники, атамани. Опрочь давнего стариннаго града складового Чигирина далъ еще низовим козакамъ въ пристанище градъ Терехтемировъ зъ монастиромъ... и въ годъ платилъ имъ по червоному“, — себто ті емблеми власти і ті козацькі чини, які існували в лівобічній гетьманщині за часів Мазепи, Грабянка переніс на Баторія, зробивши його автором їх.

За Грабянкою більш-менш те саме твердили: Стефан Савицький, Самуїл Величко, Петро Симоновський, Стефан Лукомський, Рігельман, автори літописей виданих Н. Білозерським; у XIX віці те саме переказують: автор „Історії Руссовъ“, Маркевич, Бантиш-Каменський, з польських істориків — Глїшинський, Чарновський; в новійші часи Костомаров, Антонович і багато інших істориків старших і молодших. Сі останні, переважно наступники київської школи, повторяли давню помилку, виходячи з тої преміси, що за часів Литви на Україні існували „общини“, які мали широку адміністративну і судову автономію, і Люблинська унія ніби то захитала їх правне становище, бо

¹⁾ Треба зазначити, що легенда про визначну діяльність Баторія на користь козащини вже перед Пясецьким існувала серед самої козащини. Відомо, що в р. 1617 козаки просили Жолкевського, щоб не нарушали їх вольностей, які їм „*od nieboszczyków królów zostały nadane*“ (Pismo Zaporożców do Żolkiewskiego. Niemcewicz, Pamiętniki, t. VI, 117).

польське право не знало, мовляв, жадних станів окрім шляхетського, міщанського та кріпацького селянського, а козацьку верству чи стан не можна було причислити до жадного із згаданих; отже Баторій, щоб як будь вийти з сього прикрого становища, ужив правничої фікції: він ніби то скористався з звичайної королівської прерогативи — наймати не питаючись сойму чужоземні війська, і став трактувати козащину як чужоземне найняте військо, не вважаючи на те, що воно було тубильчим хліборобським „станом“; але боячись козацької сили, він поклав свою ласку лишень на 6000 козацьких родин, яким і зроблений був реєстр, а решту повернув назад місцевій шляхті в підданство... Сим він хотів розрізнити козащину і тим ослабити її силу.

Такі погляди на Баторієву „реформу“ панували в українській історіографії. Правда, не бракувало поглядів і протилежних, які нині дійсно справдилися і мусять уважатися за вірні; та на жаль такі погляди рідко хто висловлював, та до того їх не прийнято на увагу. До таких речників радикальних, як на свій час, поглядів належав і П. Куліш, який ще в р. 1877 в „Матеріалахъ для історії возсоединенія Руси“ рішучо заявляв, що твердження про те, ніби то король Стефан дав лад запорозькому козацтву і той устрій, який ми бачимо у нього пізнійше — проста вигадка. „Як і коли завело запорозьке військо військовий і полковий лад у себе, — пише він, — нам невідомо, бо козаки не любили письменства. Як що гадати, що сьому війську дав відомий нам лад Стефан Баторій, треба було б внутрішній устрій самої Польщі його часів підняти вище; треба було б кольонізацію українських пустинь уважати закінченою, дикі поля, де вмирав Зборовський з голоду, уявляти собі добре їзженими, а комунікацію між осередком держави і такою країною, як запорозький низ, уважати легкою. Нічого сього не було за часів Стефана Баторія, а хліборобство, в сусідстві з дикими полями, ще й за Жигмунта III було в такому стані, що посеред піль стояли деревляні зруби, куди орачі і женці збігалися одсиджувати з рушницями і луками від Татар, які полювали на людей як на звіря. При такому стані краю регулювати козаків Стеф. Баторієви було так само тяжко, як Ярославови Мудрому Торків та Берендіїв“¹⁾).

¹⁾ т. I, Москва, 1877, стр. 11.

Останніми часами, з появою нових історичних джерел, особливо праць К. Górsk'ого: „Historya piechoty polskiej“, „Historya jazdy polskiej“ на „реформу“ Баторія звернуто спеціальну увагу. Уже в р. 1898 шановний проф. М. Грушевський, рецензуючи книжку „Бесіди про часи козацькі“ (Чернівці, 1898), фактично показав, що жадної особливої якоїсь реформи, яку приписувано Баторієви, сей не робив: заходи його коло козащини майже нічим не відрізняли ся від подібних заходів перед ним¹⁾. Пізнійше появили ся і спеціальні статі, присвячені Баторієви і його відносинам до козаків, се — стаття Wł. Jarosza „Legenda Batoryańska“, *krytyczny szkic z dziejów Zaporozża* („Kwartalnik historyczny“, 1903, zeszyt 4, стр. 596—617) та чимала окрема книжка київського дослідника А. В. Стороженка „Стефанъ Баторій и днѣпровскіе козаки. Изслѣдованія, памятники, документи и замѣтки“. Київъ, 1904, стр. 1—327.

Всі три згадані дослідники, переглянувши відому стару історичну літературу і осьвітивши її на підставі новітших історичних фактів, безапеляційно доводять, що традиційна Баторієва легенда — не що більше як міт, якому в сучасній історіографії не може бути місця, і що приписувані Баторієви великі реформи козащини в дійсности не були жадні реформи, а така ж сама звичайна проба скористати з буйної козацької сили, яку нераз ми бачимо і перед Баторієм.

Та щоб справа була яснійша, спинимо ся докладнійше на заходах коло козащини Баторія і його попередників; таким чином буде видно, що зроблено в сїм напрямі Баторієм і в чім власне містять ся його „реформи“.

Ще Жигмонт Старий в р. 1524 писав до панів-ради литовських, що „кгда бы тамъ (на низу Дніпра) тысяча або двѣ людей нашихъ козаковъ на Днѣпрѣ мѣшкали, снатъ бы и овшемъ была отъ нихъ большая и знаменитая послуга и оборона панствомъ нашимъ“²⁾. Проєктувало ся обрати „зъ дворянъ нашихъ которого годного і доброго чоловѣка“, який би їхав до Київа збирати козаків, а разом з тим послати їм „суконъ и пѣнязей колко сотъ копъ“. Та ні сей плян, ні пізнійший проєкт черкаського старости Евстафія Дашковича (з р. 1533), ні проба (в р. 1542) переписати всіх козаків київських, канівських і черкаських

1) Зап. Н. Тов. ім. Шев., т. XXII, „Примітки до історії козащини“, 6—12.

2) Каманинъ И. Къ вопросу о козачествѣ до Богдана Хмельницкаго. Чтен. въ И. Общ. Нест. Лѣтоп., кн. 8, 81, прим. 2.

на реєстр для контролі, для здержання їх від нападів на Татар — не прийшли до здійснення. Аж уже за Жигмонта Августа в р. 1572 гетьман польський Юрій Язловецький „певный почетъ тыхъ козаковъ ку службѣ нашей, которымъ юргелтъ зъ скарбу нашого ити маеть, обралъ“¹⁾. Варто приглянути ся до сеї справи. Перш за все сей „почетъ“, судячи з пізнійших вказівок (з р. 1575—6), складав ся усього з 300 чоловіка і мав одержувати платню з королівського скарбу (як довідуємо ся з пізнійших джерел²⁾) — 10 золотих на рік і сукно). Далі, уся козащина, не тільки ті, що побирали платню, була увільнена од „владзы и присуду всякихъ вравовъ“ і віддана під юрисдикцію „шляхетного Яна Бадовскаго“, якого Язловецький „старшимъ и судьею надъ всеми козаки низовими поставиль тымъ обычаемъ, иж онъ каждому хто бы якое дѣло до козаковъ, кгда до замковъ и мѣсть нашихъ знизу придуть, мѣль, справедливости зъ нихъ чинити маеть“. Осередком козацької адміністрації визначена була Біла Церква, де жив Бадовський. Нарешті королівським наказом Бадовського увільнено з під усякої иньшої зверхности, окрім королівської і гетьманської, „окромъ кгвалту и речей крвавыхъ“, в яких суддя и старший має підлягати звичайній юрисдикції. Ото ж тут ми й маємо початок голосних вольностей козацьких. Дійсно, з вище наведеного видно, що козачину увільнено від старостинських присудів, а головно — старости черкаського. Старшинування, пізнійшого запорозького гетьманства у Бадовського не бачимо; головне його завдання — „зо всихъ козаковъ низовихъ каждому справедливость неодвлочную водлугъ права посполитого чинити“, і то тільки тоді, „кгда (вони) до замковъ и мѣсть нашихъ знизу придуть“, не згадуючи ні півсловом про адміністраційну чи військову компетенцію старшого.

Сей „певный почетъ“ існує далі в рр. 1573 і 1574, а в р. 1575 (із смертю Язловецького) здаєть ся, зникає. В р. 1576 прибув у Польщу Стефан Баторій. Приглянувши ся до козащини і її вчинків, він не мав підстав почувати які будь сімпатії до неї, які давні письменники в сім напрямі надавали йому. Уже в р. 1578 велить він старостам українним, а особливо Константину Конст. Острожському, щоб, коли сей останній буде зганяти Низовців із Дніпра, то ловити їх, карати, а старости щоб не боронили Низовців, не переховували сих розбишак у своїх містах та

¹⁾ Акты Южн. и Западной России, II, 176.

²⁾ Górski, Historia piechoty, 35 і 242; Historia jazdy, 323.

маєтностях, не давали пороху, олова, живности і т. и.; він тішить ся, почувши, що найкраща частина (czoła) Низовців загинула підчас походу в Молдавію з Александром; в листі до царя кримського широко заявляє, що „їх (Низовців) ми не любимо і не бажаємо захищати їх, а навпаки яко мога нищимо, але разом із тим не можемо держати там (на Низу) такого постійного війська, щоб воно могло стати їм навпроти“¹⁾. Правдивість своїх слів Баторій виправдував і на ділі, — згадаймо кінець Підкови, Янчі Багієра та иньш. Бажаючи основно придушити козаччину, Баторій в р. 1578 вистарав ся од сойму необмежене право карати смертю тих козаків, про яких буде доказано, що вони брали участь у нападах і грабіжах, і сим правом він не вагав ся користати ся, аж поки шляхта, яка й сама брала участь у козацьких походах, а також і українні старости, не домогли ся в р. 1582 скасування постанови сойму з р. 1578.

Найбільше прикrostий чинили Баторієви козаки, порушуючи справу польсько-татарських відносин. Татари найбільш дошкуляли йому скаргами на козаків, вимагали кари на них, нарешті (в р. 1578) подали йому, через посла Хоромалу, добру раду, як винищити козаків: „przedniejszych“ з них узяти на королівську службу. „Ми спробуємо, — відповідає на се Баторій, — чи не можна буде покликати їх на службу, хоч і не ручимо ся за те, що частина їх не піде за московські границі. Проте початок нищення їх зроблено вже добрий, бо останнього часу вони до ноги були побиті в Молдавії людьми нашого брата (Христофора Баторія) і найліпша їх частина там лягла“²⁾. Отже чи справді за порадою хана, чи більш із власного трьохлітнього досвіду, але Баторій береть ся відновити реформу Жигмонта-Августа і тогож таки р. 1578 розпочинає з козаками в справі найму їх на королівську службу зносини, які 16 вересня закінчили ся відомим „Powstaniem z Nizowcy“. Найняти козаків на службу Баторієви було безперечно корисно: перш за все се була добра поміч у війні з Московщиною, друге — козаки мали б стерегти полудневих границь; нарешті і Турки з Татарами повинні були задобольнити ся з такого приборкання козаків.

Але приглянемо ся до головних точок „постанов“ Баторія з козаками.

¹⁾ А. Стороженко, Стефань Баторій и днѣпровскіе козаки, 56.

²⁾ Ibid, 57.

1) Привідцею („najwyżsi sprawca) усіх Низовців призначений Михайло Вишневецький, староста черкаський, поставлений на місце небіжчика Юрія Язловецького.

2) Старости сього мають слухати „hetman ich i inni sprawcy, także wszyscy mołojcy“ у всьому, що їм накаже, а також повинні йти походом у королівській чи коронній потребі, де вкаже.

3) Тому панови старості мають скласти присягу на вірність і послух і не чинити жадних наїздів або шкод землі Волоській, Білгородови, Очакову, Тегині, Кримському царству.

4) Усіх тих, про кого довідали б ся, що не виповняють попередніх точок, повинні „hamować, łapać i jako nieprzujasiołu nasze i koronne bić“.

5) Усі повинні сповіщати про царських (царя перекопського) людей.

6) Буде виплачувати ся з скарбу королівського 500-м чоловіка по 6 коп литовських (= 15 золотих) і сукно на гермак на кожду особу.

7) „A to ma trwać dokąd wojnę będziemy wieść z Moskiewskim“.

8) „A potem to mają mieć, co mieli za świętej pamięci Zygmunta Augusta“ — таким саме чином із тими полекшами („вольностями“), які тоді були.

9) Хто на службі королівській виявить відвагу і зробить значну для короля або Речі Посполитої послугу, того король особливо матиме на увазі, як і взагалі людей заслужених.

10) Інші артикули, як напр. про вязнів та иньше, які видані були Язловецьким, повинні вони також виконувати.

Додамо ще, що для скалічених і хорих козаків призначений був шпиталь (reclinatorium) у королівській маєтності Трахтемирові над Дніпром¹⁾. Отсе і усі „реформи“ Баторія!

Та коли порівняємо її з попередньою „реформою“ Жигмунта Августа, то побачимо ось що:

1) Ся „реформа“ не була якоюсь новиною, а лишень поновленням проби — притягти козаків на королівську службу, зробленої 6 літ перед тим.

2) Поширивши службовий обовязок на всіх козаків (за Жигмунта Августа — „певный почетъ“ в 300 чоловіка), Баторій

¹⁾ „Den 30 (Mai 1594) gehn Therechtomirow — ein neu angefangen Städtlein, so den Zaporoser Kosaken von König Stephan zu einem Spital gegeben worden“ (Tagebuch des Erich Lassota, 1886, 207).

скасував судову автономію козаків і знову привернув їх і їх гетьмана під владу старості черкаському.

3) Вимагаючи присяги від Запорожців і обов'язуючи постійно сповіщати про кримських людей, хотів зробити з них пограничну сторожу. Але хоч повинні служити усі, та

4) платню дістають тільки 500 по 15 золотих, і то тільки поки триває московська війна, а потім мають діставати лишень 300, і тільки по 10 золотих. На потіху козакам додано, що мають задержати ті „вольности“, які надав їм Жигмонт Август.

Як бачимо, козаччина не могла похвалити ся поступом у своїх змаганнях, коли припустимо, що вони вже ставили ся нею. У всякім разі не було найменших причин тішити ся козакам із доброти і якоїсь особливої ласки Баторія, коли він і ті невеличкі ознаки автономії (свій суд), які були признані козакам в р. 1572, тепер фактично скасував. Даремно він покликаєть ся на „wolności“, які ніби то лишають ся козакам так само, як за Жигмонта! Бадовський одержав иньшу посаду (їздить із листами в Крим), а козаччина, яка за Жигмонта була увільнена від „усяких владовъ“, достала ся тепер під присуд старості черкаському, який був їм одразу і суддею і „старшим“; полученне в одних руках уряду старости і „старшого“ козацького не могло бути дуже втішним для „вольностей“ козацьких... Цілком справедливо висловлюєть ся сучасний письменник про сю „реформу“ — Бельський. „Takżeć, — каже він — uspokoiwszy sobie król tamte kraje od Turków i Tatar, a kozaków trochę powściągnowszy... odjechał do Lwowa“¹⁾). Дійсно, розглянені вище „постанови“ з Низовцями були не що иньше, як „powściągnięcie“, та ще й чимале, і про якісь пільги та вольности, надані Баторієм козакам, не приходить ся говорити...

На сьому власне ми могли б і закінчити перегляд справи з „реформою“ Баторія, додавши хиба, що козацька служба на умовах із р. 1578 тягла ся до р. 1582, і в тім році урвала ся, тому мабуть, що козаччина за той час сильно вже зросла і треба було до неї ужити иньших способів. Баторій скасував свої „постанови“ і мав намір перевести основну реформу відносин Низу до Речи Посполитої (про се навіть була мова на соймі), та се йому не пощастило, і він знову в р. 1583 відновив „постанови“, обмеживши кількість урядових, королівських козаків на 600. Сей відділ ми бачимо в рр. 1584 і 1586. На сьому, повторяємо, можна

¹⁾ Bielaki, 1441.

було б нам і обмежити ся. Але нам, здасть ся, буде до речі спинити ся ще на одному питанню, яке має безпосередній звязок із „реформою“ Баторія і яке довгий час сприяло тому, що міт про сю реформу так довго панував у нашій історіографії і не розвіяв ся раніше. Се питанне про те, чи була козаччина окремою верствою, чи станом у польсько-литовській державі. Річ у тому, що київська історична школа до останніх часів тримала ся переважно того погляду, що Баторій трактував козаччину, сей місцевий, тубильчий хліборобський стан, як чужоземне найняте військо, але ласку свою поклав лишень на 6.000 козаків... Отже чи був такий окремий козацький стан, побіч шляхетського, міщанського, селянського? На се може бути рішуча відповідь, що жадного окремого стану козацького в XVI ст. не існувало, та й не могло існувати. Бо що таке була в основі своїй козаччина? З початку козаки (дніпрові, запорозькі, низові, річкові), сі українські „уходники“, — були не що инше, як спілки рибальські, пасічницькі, мисливські, нарешті просто розбишацькі, що жили з грабівництва. „Козаки — назва, якою звичайно прозивають як кінних, так і піших вояків, що збирають ся з власної ініціативи, по своїй добрій волі на границях, щоб чинити розбої і спустошити нападами ворожі землі“¹⁾. Але в міру того, як ставали частійші напади татарські з Криму і степові промисли чим далі ставали все більш небезпешні, — козаки з рибалок та мисливців, які лишень при нагоді грабували, стають справжніми здобичниками, які тільки й уважали за справжнє діло — получить ся в купи і вчинити грабівницький напад на татарські чи турецькі села та кочовища. З промислових спілок та розбишацьких ватаг козаччина помалу перетворюєть ся на своєрідний військово-розбишацький орден із осередком на одному з дніпрових островів за порогами. В сім напрямі козаччині багато пособляли київські воєводи та старости пограничних міст — Черкас, Канева, Брацлава, Винниці, а також і окремі авантюристи як Дмитро Вишневецький (Байда), Богдан Ружинський, усякі претенденти на молдавський престол і т. и. Особливо багато сприяла розвоєви козаччини Молдавія, куди вони, чуючи добру здобич, найбільше вчашали, здобували більший досвід, більш розвивали в себе військові порядки, і все помітнійш перетворювали ся з промислових спілок та розбишацьких юрб на оригінальний рицарський орден.

¹⁾ Heidenstein, De bello Moscovicito, 1588, стр. 11.

З кого складала ся козаччина — сей ніби то осібний, окремий стан людности? Тут були люди всяких суспільних становищ і національностей: міщани, бояри, втікачі „піддані“ панські, чимало бувало й родовитої шляхти, яка серед Запорожців проходила військову школу. „Адже хан добре знає, — писав ханови кримському Баторій у грудні 1576 р., — що се зборище людий не має над собою жадної власти, воно складаєть ся з Московитів, Волохів і тих із наших підданих, які, будши засуджені на смерть, повтікали в козаки; їх прибуло після нападів сина ханового на руські землі, — лукаво закидає ханови Баторій, — бо до козаків прилучило ся багато таких людий, які позбавлені маєтку не мали засобів до житя; до того ж вони хотіли помстити ся за смерть і полон Татарами їх батьків, жінок, братів і дітей“¹⁾. Шість літ згодом, на скаргу турецького везиря на козаків, Баторій відповідає, що козаки стоять поза обсягом королівської власти, і складають ся вони з непотрібу усяких народів („*e diversarum gentium colluvie*“ — Гайденштайн), не включаючи й самих Татар, яких не мало промишляє в козацьких лавах: усі ці люди збирають ся на границях, щоб чинити розбої („*ad latrocinia exercenda*“). Таким чином козаччина за Стефана Баторія була те саме, що й за його попередників: „Се були степові промисловці і розбишаки, які злітали ся на літо з усіх кінців Речі Посполитої і навіть сусідніх земель у степи, що відмежовували татарські кочовища від пограничних фортець польсько-литовської держави... Ні релігія, ні народність, ні приналежність до тої чи иньшої верстви чи стану не мали у козаків найменшого значіння. Усіх гуртувала одна ціль — здобич... З кожним роком кількість козацьких ватаг росла і діяльність їх прибирала все більше військовий напрям. Мисливство, рибальство, бжільництво стали другорядною справою, а головне занятє вже було — війна: походи на Молдавію з усякими претендентами, напади на турецькі та татарські села і пасовиска, походи з старостами на Москву і т. и... Виробляли ся підчас походів ватажки, які й кермували козаками, іменуючи себе „старшими“ чи гетьманами. Вони заступали один одного або виступали одночасно, коли козацькі сили розбивали ся на ватаги для кількох підприємств. Повстала і *sui generis* козацька столиця (Січ) на одному з Дніпрових островів, де частина козаків лишала ся і на зиму, щоб оберігати козацьке добро: лодки,

¹⁾ Źródła dziejowe (Pawińskiego) t. IV, 76—77.

гармати і т. и.“¹⁾). За радою перекопського царя, а може й з власного досьвіду Баторій в р. 1578 і 1583 наймає козаків на королівську службу. Але щоб найняти усіх їх — в бідному скарбі Речи Посполитої не було коштів, а найм 500—600 душ із 5—6 тисяч козаків, що промишляли на Низу — не вів ні до чого, бо решта все одно й далі робила те саме, що й ранійш. Під кінець свого королювання Баторій дививсь уже безнадійно на козацьке питаннє і передбачав, що військова сила козацька, організована на самій границі Р. Посп., але не підвладна сій останній, дійсно скоро перетворить ся в окремий стан, аналогічний зі шляхтою, — стан, який захоче розділити з шляхтою її ролю в управі Річю Посполитою, а діставши одсіч, заведе нову Річ Посполиту, а стару завалить. Але се мало бути колись а за самого Баторія ще не було жадного козацького „стану“, і жадних хитрих маніпуляцій, „правничих фікцій“ над козаками Баторій не чинив. А проте легенда про Баторієві „реформи“, про його прихильність і ласку до козаків продержала ся в польсько-українській історіографії більш 250 літ! Старі письменники не знали, що таке історична критика, і переказували те, що взяли від иньших або з словесної передачі відомих фактів, а переказ про часи козацькі за Баторія скоро переіначив ся в козащині через те, що козащина „свої стремління утворити Річ Посполиту і заступити в ній місце шляхти — хотіла ствердити посилкою на авторитет Ст. Баторія, який ніби то поклав перші її підвалини“²⁾). І справді, вже в р. 1617 ми бачимо, що козаки просять не нарушати їх вольностей, які „od nieboszczyków królów zostały padane“, — отже поруч із Жигмонтом Августом почали приписувати „вольности“ ще комусь із королів, — а хто ж то міг бути иньший король добродій, як не Баторій? Від козаків перекручений переказ наслідувало польське суспільство, а звідти й українська історіографія...

Василь Доманицький.

---

¹⁾ А. Стороженко, I. с., 118—119.

²⁾ Ibid, 120—121.